

ЭШИТИШ ДИҚҚАТИНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ

Шамсиев Ўктам Бахриддинович

Алфраганус университети профессори Психология фанлари доктори (DSc)

Fatchur Rohman (PhD) Индонезия

Эшитиш диққати – қабул қилишнинг энг қимматли, шу билан бирга, жуда нозик компонентиدير. Диққатнинг турли жиҳатлари – унинг ҳажми, турғунлиги, ўзгарувчанлиги, интерференцияси – самарали қабул қилишнинг интеграцияси натижасида намоён бўлади.

Агар қабул қилувчи (аудитор)нинг, диққати барқарор бўлмаса, масалан, ёш болада, ригид тафаккурли ёки заиф асаб тизимли одамларда ўзгарувчанликнинг сустиги кузатилади. Эмоционал барқарор бўлмаган одамларда юқори интерференциялик бўлган ҳолатларда нутқни қабул қилишда муаммолар кузатилади. “Чалкаштирилган кўрсатма” методикаси топшириқларни тўғри бажариш натижалари орқали диққат хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Тажриба иштирокчиларининг вазифаси шундан иборатки, улар оғзаки кўрсатмаларни диққат билан эшитиши ва шу асосда ҳаракатларини амалга ошириш лозим бўлади. Уларга кўрсатмага мос матн тарқатилади.

Оғзаки кўрсатмалар рўйхати. 1. Агар Ф ҳарфи бир марта бўлса ҳам вергул олдида учраса, уни ёзиб қўйинг, бошқа ҳолларда Фаришта сўзидаги “ф” ҳарфи тагига чизиб қўйинг. 2. Агар “сўз” бирлиги янги лексема ҳосил қилишда иштирок этмаган бўлса, тўлқинли чизик чизинг, акс ҳолда крест белгисини қўйинг. 3. Агар А ҳарфи алифбода 1-тартиб рақамида турган бўлса, унда Г ва Д ҳарфларининг тартиб рақамлари йиғиндисини ёзинг. 4. Агар “макроэкономика” сўзи барча унлиларни камраб олмаган бўлса, уни ёзманг, балки алифбодаги биринчи тўртта ундошни ёзинг. 5. Агар айлана алифбодаги ҳеч бир ҳарфга ўхшамаслиги ногўғри бўлса, “фаришта” сўзини айланага олинг. 6. Агар “В ҳарфи алифбодаги учинчи ҳарф эмас” деган ёлғонга қўшилмасангиз, бу ерга квадрат чизинг. 7. 10 дан 5 гача сананг ва ҳисобни тескари тартибда ёзинг. 8. Агар кўршапалак ҳайвон эмас, балки қуш бўлса, копток расмини чизманг. 9. Агар Ўзбекистондаги энг катта дарё Амударё бўлмаса, бу ерга “Зарафшон” сўзини ёзинг, бошқа ҳолда бу ерга “ботқоқ” сўзини ёзинг. 10. Мазкур гапдаги иккинчи сўзнинг устига бир чизик чизинг.

Тўғри жавоблар. 1) “Ф ҳарфи” биринчи қаторда чизилган. 2) Крест чизилган. 3) 9. 4) Б, В, Г, Д. 5) “Фаришта” сўзи доирага олинган. 6) Квадрат чизилган бўлиши лозим. 7) 5, 6, 7, 8, 9, 10. 8) Копток чизилган. 9) “ботқоқ”

сўзи ёзилган бўлиши лозим. 10) Иккинчида турган “Чизик” сўзининг устига чизик чизилган.

Натижалар талқинида барча тўғри бажарилган кўрсатмалар умумий миқдори балларда ҳисобланади. Кўрсаткич 5 ва ундан юқори бўлганда қониқарли ҳисобланади, 5 баллдан кам ва умуман топшириқларни бажаришдан бош тортиш қониқарсиз тарзда баҳоланади, бу эшитиш диққатида нуқсони борлигидан далолат беради.¹

Сўзларни изоҳлаш методи. Векслернинг интеллект тестидаги “луғат субтести” сўзларни бевосита изоҳлаш методининг ўзига хос намунаси ҳисобланади. Мазкур субтестда тажриба иштирокчиси қатор сўзларнинг мазмунини (уларнинг тавсифини бериш) тушунтириши лозим бўлади. Иштирокчи жавобларининг муваффақияти таълим ва тафаккур маданияти, луғат бойлигининг ҳажми меъёрни яхши билиши ҳамда сўз маъносини очишда адекват ёндашувни тақозо қилади. Белгилари тўлиқ тавсиф этилган жавоб юқори баҳоланади – 2 балл, аниқроқ жавоблар пастроқ балл билан – 1, тасодифий ва субъектив белгилар ноль кўрсаткич билан баҳоланади.

Масалан, “нонушта” сўзининг тавсифи қуйидагича белгиланади: “эрталабки озуқа, эрталабки тамадди” – 2 балл, “озуқа, нимадир ейилади” – 1; “кофе, бутерброд” – 0 балл. Субтест бўйича жами баллар йиғиндиси ҳисобланади ва шу асосда экспериментатор ёш меъёрлари бўйича индивидуал маълумотлар мувофиқлиги ҳақида хулосаларни чиқаради. А.П.Васильевич (1981) ва Р.М.Фрумкиналар (1980) томонидан ўтказилган қатор экспериментларда сўзнинг ички тузилиши тил онгида (лисонда) қай даражада ифодланагини кўрсатишга уринишди. Бунинг учун тажриба иштирокчиларидан энг оддий сўзларга оғзаки тавсиф бериш сўралди.

Агар бу тавсифларда изоҳланаётган сўзнинг ўзаги иштирок этса, ички тузилиш сўзнинг семантик интерпретация жараёнида ўз таъсирини сақлаб қолиши тахмин қилинган. Мазкур метод изоҳланаётган сўзнинг ички тузилиши тил соҳиблари томонидан тушунилишининг муҳимлилик даражасини аниқлашда ҳам қўлланиши мумкин. Шунингдек, бу метод ёрдамида “идиоматизация” коэффициентларини ўлчаш мумкин. Ўлчов натижалари тил соҳибларининг онгидаги у ёки бу сўзнинг луғавий маъноси ҳамда ички шакли муносабатининг реал манзарасини акс эттиради.

Аналитик топшириқлар: мулоҳазаларни тўлдириш, тугаллаш, қайта тиклаш, таснифлаш методи. Бевосита методларга аналитик турнинг

¹ В.Н.Денисенко, Е.Ю.Чеботарева. Современные психолингвистические методы анализа речевой коммуникации: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. С. 160.

турли топшириқлари, хусусан, гапнинг бош бўлақларини аниқлаш, гапни таржима қилиш, саволларга жавоб бериш, саволлар бериш, матн мазмунини битта гапда умумлаштириш кабилар киради. Психолингвистик тадқиқотлардаги кенг тарқалган методлардан бири тўлдириш методи ҳисобланади. Бу метод мулоҳазаларни тугаллаш, қайта тиклаш методикаси деб ҳам номланади. Экспериментни ўтказиш тартиби қуйидагича бўлади.

Матндаги (нутқий мулоҳазада) ҳар бир бешинчи, олтинчи ёки қайсидир ўриндаги сўз тушириб қолдирилади. Ҳар бир сўз бир хил узоқликда тушириб қолдирилади. Тажриба иштирокчиларига тушириб қолдирилган сўзларни қўйиб, матнни қайта тиклаш таклиф қилинади.

Экспериментни ўтказиш тартиби. Тадқиқотчи ҳар тўртта сўздан сўнг туширилган сўзлардан иборат матн намунасини тарқатади. Тажриба иштирокчиси тушириб қолдирилган сўзларни ўрнига қўяди ва тўғри тўлдирилганлигини текширгандан сўнг тўғрилиқ кўрсаткичи фоизи ҳисобланади. Хулосалар икки ёқлама хусусиятга эга бўлади.

Бир томондан, тажриба иштирокчилари ўз интеллектуал фаолияти кўрсаткичларини, бошқа томондан – ўқиётган матннинг қийинлик даражасини баҳолашади. Самарали натижаларга эришиш учун тадқиқотда бир эмас, икки ва ундан ортиқ матнлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Намуна учун сўзлари тушириб қолдирилган матнни келтирамиз:

“Айни вақтда жамиятимизда тил _____ ошириш борасида ҳали кўп _____ қилишимиз лозимлигини ҳам унутмаслигимиз _____ . Айниқса, баъзан расмий мулоқотларда _____ адабий тил қоидаларига _____, фақат маълум бир ҳудуд _____ ишлатиладиган шева элементларини қўшиб _____ ҳолатлари учраб туриши бу _____ ҳали-ҳануз долзарб бўлиб қолаётганини _____ . Бу ҳақда сўз юритганда, _____ Алишер Навоийнинг “Тилга эътиборсиз _____ эътиборсиз” деган сўзларида нақадар _____ ҳаётий ҳақиқат мужассам _____ яна бир бор ишонч _____”²

Тўғри жавоблар: 1 – маданиятини, 2 – иш, 3 - зарур, 4 – ҳам, 5 – риоя қилмаслик, 6 – доирасида, 7 – гапириш, 8 – масалаларнинг, 9 – кўрсатади, 10 – бобомиз, 11 – элга, 12 – чуқур, 13 – эканига, 14 – ҳосил қиламиз. Ўтказилган тадқиқотларимиздан маълум бўлишича, сўзлари тушириб қолдирилган матнларни қайта тиклашнинг ўзига хос хусусиятларига тажриба иштирокчилари ўртасидаги ёш тафовутлари таъсир қилади. Ёши катта реципиентлар топиш қийин сўзларни муваффақиятли ва тез тиклайдилар.

². Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008. Б. 89

Фонетик “шовқинли” сўзлар (сўзнинг охангига яқин сўзлар) ёш реципиентлар томонидан матнсиз ҳам муваффақиятли равишда қайта тикланади. Ёши катта реципиентлар шовқинли сўзларни гап ичида, матнни тушуниш асосида яхшироқ қайта тиклайдилар. Бу эса фонетик муносабатда фарқлаш қийин бўлган сўзларни аниқлашда ёши катта реципиентлар учун матннинг мазмунини ориентациялаш компенсатор механизмини бажаради ва сенсор тизимга муваффақиятли адаптация бўлишига хизмат қилади деб хулоса чиқаришимизга имкон беради. Шунингдек, тадқиқотлардан яна шу маълум бўлдики, бузилган матнларда гапларнинг бошланғич қисмларига қараганда, охириги элементларини тиклаш муваффақиятли кечади. Бу эса асосан матннинг номи, унинг умумий мавзуси, тикланаётган жумланинг мазмуни, синтактик тузилиши ва бошқа омилларга қараб аниқланади.³

Тажриба иштирокчилари матнни тиклашда турли стратегиялардан фойдаланишади, масалан, баъзилар кўпинча тушириб қолдирилган сўзнинг атрофидаги сўзлар билан бевосита боғлиқ ҳолда аниқласа, баъзилар эса кенгроқ матнга таянишади. Бошқа томондан эса, бузилган матнлар когнитив билимлар асосида ҳам муваффақиятли тарзда тикланади.

Психолингвистик тадқиқотларнинг бирида реципиентлар илмий-фантастик мазмундаги матнни муваффақиятли тарзда тиклашди, бу реципиентлар психологик ихтисослиги жиҳатидан илмий фантастика муаллифларига ўхшаш эканлиги аниқланди. Шунингдек, эркин ассоциатив экспериментда камдан кам учрайдиган, ноёб ассоциацияларни белгилаган шахслар шакли ўзгартирилган матнни қайта тиклашда жиддий қийинчиликларга учраши маълум бўлди.

Ч.Осгуднинг кўрсатишича, шакли ўзгартирилган матнни қайта тиклашдаги тўғрилиқ даражаси матннинг “ўқишлилик” кўрсаткичи ҳисобланади, яъни мазкур маълумот муайян “адресат” томонидан қай даражада идрок қилиниши ва тушунилиши мумкинлигини кўрсатади. Агар адресат адресантнинг тилини эгаллаган бўлса, у маълумотни тушуниши ва тушириб қолдирилган ўринларни тўлдириши осон кечади. Агар тушириб қолдирилган ўринларни тўлдириш мураккаблик туғдирса, бу маълумотни тўла ҳолда тушуниш қийин кечади.

Шу ўринда бизнинг тадқиқотларимиз ва Ч.Осгуд тадқиқотлари ўртасидаги мутаносибликларни таъкидлаб ўтиш мумкин. Масалан,

³ Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики: (Модели мира в литературе). - М.: Тривола, 2000. С. 183.

русийзабон гуруҳларда ўтказилган тадқиқотлар жараёнида бундай матн намунаси тарқатилганда юқоридаги ҳолатнинг гувоҳи бўлдик.

Тўлдириш методининг вариантларидан бири гапларни тугаллаш методикаси ҳисобланади. Унда экспериментатор томонидан бошланган гапларни тажриба иштирокчилари тугаллаши (оғзаки ёки ёзма тарзда) лозим бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, бир хил бошланган гапларнинг охири ҳар хил бўлиб тугалланиши мумкин. Гапларни тугаллаш бўйича экспериментлар қатнашувчиларга нутқий мулоқотни синтактик ташкиллаштиришнинг анъанавий қоида ва механизмларини яхши тушунишига, тилнинг семантик белгиларини ўрнатишига ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Каримова В.М. Оила психологияси: Дарслик. Педагогика олийгоҳлари талабалари учун. – Т.: Fan va texnologiyalar, 2008. – 170 б.
2. Каримова В.М. Саломатлик психологияси ёхуд соғлом бўлиш учун руҳиятни бошқариш сирлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 70 б.
3. Шамсиев Ў.Б. “Оилада мактабгача ёшдаги бола шахси ўзини-ўзи англашининг ижтимоий психологик омиллари” – Психология фанлари номзоди... дисс. автореф: – Т., 2010
4. Шамсиев Ў.Б. “Оилавий муносабатлар тизимида боланинг ўзини-ўзи англаш жараёни” //Ўқув-услубий қўлланма “Мумтоз сўз” нашриёти, 2012 йил, 52-бет.
5. Шамсиев Ў.Б. Bolalarda “men” konsepsiyasining rivojlanishida oilaviy qadriyatlarining o‘rni Markaziy Osiyoda jamiyat, gender va oila 2023/2 (7), 9-b.
6. Family holding as a component of the institution of the family “Вестник интегративной психологии”.– Ярославль, 2023.–№30/2. Журнал для психологов основан в 2002 г. - С.470.